

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.16

Yaroslav Kalakura

PhD hab. (History), Professor,
Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
Kyiv National University named by Taras Shevchenko (Ukraine)
kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Ярослав Калакура

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Mykhailo Yurii

PhD hab. (History), Professor,
Department of Social and Humanitarian Studies and Law,
Chernivtsi Institute of Trade and Economics of
Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine)
mjuriy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Михайло Юрій

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра соціально-гуманітарних наук та права,
Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного
торговельно-економічного університету (Україна)

МАЛОРОСІЙСТВО ЯК РУЙНАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті йде мова про малоросійство як суспільно-політичну течію, що виникла на землях Української козацької держави, та базувалася на уявленні про те, що українці, росіяни та білоруси вважалися органічною частиною триєдиного. Характерною рисою даної концепції було, з одного боку, лояльне ставлення до царського уряду, а з іншого – помірне відстоювання самобутніх прав і вольностей. Вказується на те, що прийняття Гетьманщиною протекції російського царя уповільнив процес самоідентифікації українського народу. Малоросійська ідентичність почала формуватися протягом 1720–1760-х років, коли козацька еліта намагалася прирівняти себе в правах до російського дворянства, і замість політичної чи етнічної стала надавати перевагу становій ідентичності. Це надавало їй можливість легітимізації свого соціального положення в ієрархії Російської імперії та відкривало широкі кар'єрні перспективи. Зі свого боку, Російська держава підтримувала малоросійство як запоруку культурного і політичного провінціалізму, прибираючи залишки національної пам'яті та сентиментів.

Ключові слова: малоросійство, Гетьманщина, ідентичність, пограниччя, асиміляція, ідентифікація.

MALOROSITY YAK RUINATSIYA UKRAINSKO IDENTITY

Summary. The article deals with malorossiya as a socio-political trend that arose on the lands of the Ukrainian Cossack state, and was based on the idea that Ukrainians, Russians and Belarusians were considered an organic part of the triune. The characteristic rice of the given conception was one side, loyally placed before the royal order, and the third one – pomirne vidstoyuvannya self-rights and liberties. To pay attention to those who will accept the Hetman's patronage of the Russian Tsar by upgrading the process of self-identifying Ukrainian people. The goal was to ensure the legitimacy of their social position in the Russian Federation and that has widespread prospects for the future. From its side, the Rosiysk state was able to take the plague out of it, as a result of cultural and political deterioration, and to tidy up the surplus of national memory and sentiment.

Ключові слова: Little Russia, Hetmanate, identity, borders, assimilation, identification.

Постановка проблеми. Малоросійство – концепція, суспільно-політична течія, що виникла на землях української козацької держави, та базувалася на уявленні про те, що українці, росіяни та інші народи вважалися органічною частиною єдиного слов'янського народу, що мають рівні

національні та соціальні права і можливості. Характерною рисою даної концепції було, з одного боку, лояльне ставлення до царського уряду, а з іншого – помірне відстоювання самобутніх “прав і вольностей”. (Енциклопедія, 2005). Етимологічно назва походить від поняття “малороси”.

Аналіз досліджень. Проблеми малоросійства висвітлені в працях Є. Маланюка, О. Грабович, С. Грабовського, М. Рябчука, О. Рафальського, М. Панчука, Я. Калакури, М. Юрія.

Мета статті. Висвітлити причини появи такого явища, як малоросійство, його негативний вплив на ідентифікаційні та ментальні особливості українського народу.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день малоросійство розглядається, як комплекс редукованого патріотизму та провінціалізму серед частини українського суспільства, зумовлений довгим перебуванням земель України у складі Російської імперії. (Рябчук, 2000). Носії малоросійства – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Малоросійство знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто і активній підтримці російської культури і великодержавної політики.

Політолог Микола Рябчук пропонує розглядати малоросійство як прояв відносин між колонізаторами та колонізованими: “На жаль, досі так званий комплекс малоросійства (Комплекс малоросійства, 1996) розглядався, як правило, в контексті пропаганди, а не науки, в контексті більш-менш проникливої, але незмінно викривальної антиколоніальної публіцистики, а не, скажімо, антропології, соціальної психології чи психоаналізу. Тим часом перед нами типовий, описаний класиками культурної антропології, приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на недонарод із недомовою, недокультурою, недорелігією і т. д. і т. ін. Це – прийняття фальшивого й самопринизливого self-image (уявлення про себе), нав’язаного колонізаторами, – в даному разі, уявлення про таку собі “співаючу і танцюючу Малоросію” (за М. Гоголем), котра коли й мала якась самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може.

Американська дослідниця Оксана Грабович, розвиваючи ідеї Франца Фанона, чудово описала цей процес засвоєння колонізованими негативного self-image, нав’язуваного колонізаторами, процес інтерналізації негативних проєкцій панівної культури. Оскільки колонізований народ, – пише вона, – “внаслідок своєї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проєктувати на нього свої власні негативні якості (“колективну тінь”, у термінах К. Юнга, тобто все те негативне і деструктивне, що існує у колективній психіці), то він змушений проєктувати їх на самого себе...” Приймаючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою. Абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглиблює власне приниження й поневолення. “Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на власній землі”. (Рябчук, 1994: 124–125).

Про феномен малоросійства першим заговорив ще Т. Шевченко. Він чи не вперше вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (у 70–80 рр. XIX ст. його писали з великої букви: “Малоросіяне”), саме як слово ганьби й погорди. “А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія” – писав він в одному з листів. Так Т. Шевченко діагностував і сформулював те, чому згодом Іван Франко дав концентрований вираз у вірші “На рiках вавилонських”:

“І хоч душу манить часом волі приваб,

Але кров моя – раб! Але мозок мій – раб”, а за словами Є. Маланюка, є “національне каліцтво”. Як помітила О. Забужко, “Шевченкова відверта, упродовж цілої творчості “громадянська війна” з цією (малоросійською – А. Т.)

культурою <...> – війна, сказати б, “України з Малоросією” – стала, по суті, своєрідним українським літературним аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей...

Дошевченківська – бо “малоросійська” культура вже встигла в цьому питанні виробити, за інерцією суто класицистичного світобачення, власний, автономний (дуже радо заакцептований метрополією!) естетичний канон: “провінція” (Малоросія) протиставлялася чи, радше, самопротиставлялася “Центрові” (Петербургу) як “низьке” (комічне) – “високому” (піднесеному), сама себе мислила, у стосунку до нього, комічною (тому “малорос” М. Гоголь і зміг з місця потрапити, на свій пізніший жах і сором, у “комические писатели” – коштом самої “малоросійської тематики”)...

Т. Шевченко зламав цю “доксу”. Здійснена ним символічна “детронізація” “государя” і відповідне “розжалування” всієї імперії, від системи соціальних інститутів аж до фізичного образу Головного Міста включно, до “комедії” дантівського зразка, перевернуло “малоросійський” космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. З цих “руїн імперії” Малоросія вийшла – Україною, а “брати незряці, гречкосії” – такими ж, як і “богупротивне панство”, “лицарськими синами”: новий спільнотний титул, який в устах Т. Шевченка зазвучав із тим самим пафосом, що свого часу у французьких республіканців *citoyen – громадянин*. (Забужко, 2006: 79–82).

Тут доречно звернутися до думки З. Когута про те, що піднесення історичної самосвідомості засвідчувало не подальший розвиток малоросійської ідентичності, а радше переконаність у її неминучому занепаді. Скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких вже не існує... Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість, малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного *Landespatriotismus*, який оплакував занепад малоросійської “нації”. (Когут, 1996: 187).

Малоросійство розвивалося, опонуючи політичному українству, але водночас виступало складовою українського буття і спиралося на українську традиційну і, навіть, професійну культуру. Воно стало наслідком тривалого перебування Наддніпрянської України у полі дії державної машини Російської імперії. Це наслідок відсутності політичних, культурних, громадських прав і свобод, поєднаної із цілеспрямованим прагненням влади зробити з усіх підданих імперії “справжніх росіян” – шляхом періодичного знищення еліти, “випалювання” історичної пам’яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв “малокультурного народу”, а у випадках, коли щось вартісне знищити чи замовчати неможливо – переведення його до рангу “спільних надбань”. Це, зрештою, і наслідок бюрократичного самодурства, сваволі чиновництва, присланого з “центру” на “периферію”, і не обмежуваного жодними правовими традиціями. Результатом виступає параліч самостійної волі і думки, нездатність раціонально оцінювати ситуацію і діяти, невміння зосереджуватися на певному предметі і досягати мети. Відтак Є. Маланюк ставить діагноз: “Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм”. (Панченко, 2012) Причини такої капітуляції (зокрема, загальнокультурної) О. Кульчицький, перегукуючись із Є. Маланюком, шукає в історії: “Домінанта поразки й даремних зусиль, що впливає з деяких наших історичних починань, могла, безперечно, із часом надавати українській національній психіці забарвлення фатального песимізму...”. (Панченко, 2012).

Може видатися, що малоросійство – передусім дистанціювання від етнографічної та професійної української культури. Утім, ознаки малоросійства мають культурно-антропологічний вимір, вони пов’язані з перебуванням

українця у світі не просто чужої, а й ворожої культурної домінації. Така ситуація породжує феномен, який можна назвати “українським оборотництвом” чи “протеїзмом українця”. (Українська діаспора, 2012). Малоросійськість, отже, означає внутрішню налаштованість людини до постійної втечі від власного “Я”: малоросіяни демонструють ситуативно або більшу політичну і культурну “російськість”, ніж етнічно визначені представники народу, або (насамперед у періоди піднесення власної української культури) демонстративну, показну, “героїчно-страденницьку” українськість.

Малорос, за Є. Маланюком, – “тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а – в наслідках, часом – і расово. На нашій Батьківщині, головним історичним родовищі цього людського типу, він набрав особливо-патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б”. Малоросійство – то “неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне пораженство. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII століття, – шатость черкасская, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина Друга, це – самоотверженность малоросійская; Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність. (Альберда).

“Малоросійство, як пише Є. Маланюк, одночасно плекається також систематичним впорскуванням комплексу меншовартости (“ніколи не мали держави”, “темне селянство”, “глухий хохол” і т. ін.), насмішкватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, планові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризується й примітивізується так, щоб гопак непомітно переходив в камарінській, а бандура – через різні “капелі” – в балалайку чи гармонь. Коли ж в області науки чи мистецтва постає твір українського національного духу вартости бездискусійної і самопереконливої, тоді приходиться просто реквізіція чи “соціалізація” і твір проголошується “нашим” (“русскім”). (Маланюк, 1966: 131).

У будь-якому випадку малоросійськість ґрунтується на:

- усвідомленому чи неусвідомленому відчутті своєї другорядності, меншовартости, української неповноцінності, отже, на перебуванні у “парадигмі страху”, відтак і постійній налаштованості на “втечу від лиха” і доведення своєї “справжньої неукраїнськості”;

- страхові перед мовою, що формувався багаторічним страхом бути українцем, найістотнішою і найкрамольнішою прикметою якого вважалася злочинна і шкідлива мова – настільки, що її треба було заборонити явно спеціальними указами чи неявними програмами її знищення;

- дистанціюванні (заманіфестованому чи внутрішньому) від української професійної культури – з аргументацією, що вона є “другорядною”, “вторинною”, “провінційною”, “сільською”; насправді ж головні мотиви тут пов’язані з тим же таки страхом і комплексом меншовартости;

- відразі до самостійного раціонального громадського об’єднання, якщо таке не нав’язане згори позаукраїнською владою, власне, на тому, що отримало назву “української отаманщини”;

- намаганні не дивитися на світ киево-, полтаво-, харків- і т. ін. “центричними” очима, а одразу брати до уваги “інтереси великої держави”, що призводить до напівкарнавального перевдягання дійсності у шати “загальноросійських”, “загальноесенгівських” або ж “загальносвітових” подій і персонажів;

– “проваллях” в історичній пам’яті, пов’язаних із українськими здобутками, водночас на акцентуванні в цій пам’яті поразок як виправдання (бодай на крайній випадок) неможливості самостійного існування Української держави й української культури, отже, виправдання способу особистого існування. (Грабовський, 2014).

В останніх дослідженнях українських науковців набув поширення концепт “національний проект”, який за порівняно короткий час став одним із ключових у новітніх теоріях і емпіричних дослідженнях націєтворення “історичного” чи “довгого” ХІХ століття. (Наумов). Відповідно до цього поняття С. Наумов запропонував термін “малоросійський проект”, який тісно пов’язаний з тією версією розв’язання “малоросійського питання” (тобто проблеми статусу Малоросії, її інтеграції й самобутності), яку можна назвати “козацько-шляхетським проектом” (виходячи з того, що вона була створена впродовж ХVІІІ ст. малоросійською шляхтою з метою забезпечення власних станових інтересів і базувалася на козацькій традиції). За змістом і характером “козацько-шляхетський проект” був консервативним, політичним і становим.

“Малоросійський проект” можна розуміти як сукупність уявлень, образів, ідей щодо становища і перспектив Малоросії та її населення в Російській імперії. Відповідно “козацько-шляхетський проект” виступає його різновидом і початковою стадією. За З. Когутом, “наприкінці ХVІІІ століття концепція Малоросії охоплювала історичну свідомість і політичну лояльність до Малоросії та її особливих конституційних й адміністративних прав. Водночас українська шляхта вважала, що Малоросія через спільного царя пов’язана з більшою Російською державою або імперією”. (Когут, 2004: 152–153). Проте, якщо розглядати “малоросійський проект” вужче, в межах націоналістичного дискурсу, з точки зору “національного проекту” взагалі й по відношенню до “українського проекту” зокрема (як це робиться в даній статті), то в такому випадку “козацько-шляхетський проект” може виступати лише в ролі його предтечі. Цей “малоросійський проект” (чи цей його варіант), як уже зазначалось, зосереджений на питаннях етнокультурного, націєтворчого характеру, замість політичних і станових складових “козацько-шляхетського проекту”

Іншим джерелом “малоросійського проекту” була “некозацька” суспільна думка Гетьманщини-Малоросії кінця ХVІІ–ХVІІІ ст., передусім, так би мовити, русоцентрична (починаючи ще з “Синописа” 1674 р.). (Когут, 2004: 141–144). Представники обох цих напрямів розмірковували над майбутнім Гетьманщини-Малоросії у складі Російської імперії, але керувалися різними цілями й аргументами. Виразники поглядів шляхти робили акцент на самобутності Малоросії, військових заслугах, необхідності збереження чи відновлення елементів самоврядного (козацького) устрою, станових правах. Їхні опоненти апелювали до змісту таких категорій, як держава, народ, релігія, історія, культура, наголошуючи на моментах спорідненості велико- і малоросів та обстоюючи потребу їх якнайтіснішого єднання.

По мірі “згасання” козацької автономії та надії на її відродження на межі ХVІІІ–ХІХ ст. відбулося фактичне зближення цих двох версій, причому з явним превалюванням ідеології спорідненості/єднання, в відповідності з ситуацією та очевидними перспективами її розвитку. Безсумнівність належності до імперії та “російського світу”, безальтернативність імперської долі для Малоросії стали домінантами нового суспільного “проекту”. Іншою його складовою були пам’ять про славне минуле без жодної проекції на сучасність та “малоросійський сентимент” – теплі почуття до рідного краю, його природи, мови, культури. “Імперська” та “малоросійська” складові нерозривно присутні у малоросійській публіцистиці того часу – записках з обґрунтуванням шляхетських заслуг і прав,

історичних творах, памфлетах тощо, авторів яких можна вважати співтворцями початкової версії “малоросійського проекту”. На цих складових, наприклад, ґрунтуються (зрозуміло, в дуже відмінних пропорціях) і найбільш “проімперський” (“асиміляторський” за класифікацією З. Когута) з традиційно цитованих творів того часу – “Замечания, до Малой России принадлежащие”, і найбільш “патріотичний” (“традиціоналістський”) – “История Русов”. (Наумов).

У попередніх працях ми вже порушували питання пограниччя, фронтиту, андрогонізованої особистості, але хотілося б ще раз повернутися до даної проблематики.

Соціокультурні ідентичності вибудовуються через визначення кордонів, які ціннісно, символічно і поведінково закріплюють відрефлексовані подібності і відмінності в параметрах бінарної опозиції “свій/чужий”, “ми/вони”. Питання про ідентичність окремої особистості не зводиться до формулювання “хто я?”, оскільки ця особистість тим самим відповідає швидше на питання “хто ми?”, “до якого “Ми” я можу себе зарахувати?”.

Зрозуміло, кордон не тільки віддаляє “мене” від “іншого”, але і з’єднує з ним; це, до певної міри, загальне місце в розумінні кордону. Я стаю чимось значним, про що можу сказати “я саме такий” (маючи на увазі співвіднесеність “я” до якогось “ми”), лише в присутності чогось іншого, що підкреслює мою з ним відмінність і підтверджує тотожність з не-іншим, “моїм” (“моїм” як “перевагою” мого кола, який зветься “ми”). Це своєрідна “дотична автономія”, якщо використовувати вислів М. Бахтіна (Бахтін, 1975: 25), і тільки в такій – сутнісно діалогічній (і водночас рефлексивній) формі можливе становлення моєї ідентичності як соціокультурного акту.

Становлення “мого” відбувається завжди на кордоні з “іншим” і принципово не завершено. Більше того, якщо йти за М. Бахтіним, то ідентичність, існуючи на кордоні, не може мати своєї внутрішньої території, тобто кордон нічого не замикає в своїх межах, будучи певним змістом-пристроєм, що породжує відмінності, і ніщо прикордонне не може від нього віддалитися, не переставши бути собою.

Співвіднесеність з чимось іншим, що існує саме по собі, і затребуваність цим іншим є необхідним моментом розуміння сутності даного культурного акту.

Нас у даному випадку цікавить не тільки принципова діалогічність людського буття і не тільки механізми становлення Я через відбиття в очах Інших, ми хотіли би порушити питання про антиномічність ідентифікаційного процесу, який, з одного боку, є діалогом, що не припиняється, а з іншого – ущільнення тих чи інших “образів себе”. Людині притаманна “воля до тотожності”, що виражається в прагненні стати чимось визначеним, чимось одним, цим, а не тим. Будь-який індивід прагне захищати те, чим він є (на його думку). Таким чином, ми маємо справу з достатньо суперечливим процесом: ідентифікація як діалог, що визначає Я індивіда, так чи інакше приводить до утворення ідентичностей, які, по-перше, є певними Ми-образами, а по-друге, ці Ми-образи володіють значною владою над індивідами.

При цьому варто зазначити, що ідентичність навряд чи можна звести до простого усвідомлення своїх соціальних ролей. Людина, усвідомлюючи певну роль, яку вона реально виконує у соціумі, може, тим не менш, і не ідентифікувати себе з нею, вважаючи, що інші ролі, які нею виконуються, є більш значущими в плані визначення того, хто вона є. Мова може йти навіть і про бажані або уявні ролі, що виступають для індивіда ціннісно наповненими і такими, що визначають його Я.

Подібність і відмінність, що мерехтять на кордоні Я і Іншого (Інших), упорядковуються як сукупність кількох контурів, які можна уявити у вигляді пунктирних кривих ліній, що відмежовують Мене від деякої сукупності Інших,

відмінних від Мене. Але будь-яка така замкнена пунктирна крива, усіякий такий контур буде, разом з тим, і об'єднувати Мене з певною кількістю Інших, на Мене подібних.

Розглянуте теоретичне положення щодо формування змішаної особистості пограниччя вписується в українську ситуацію включенням Лівобережжя, а відтак і Правобережжя України до складу Російської імперії і насадження вже згадуваної малоросійської свідомості. Початковим ідеологом саме цієї своєї свідомості був, як це не парадоксально, уже згадуваний архієпископ Феофан Прокопович. Саме під його впливом серед українців (малоросів) відбувалося поступове переключення української ідентичності на імперську Росію, тоді як Малоросія сприймалася як локальна Батьківщина, що утворює Імперію на рівних початках з колишньою Київською Руссю. (Кононенко, 2010: 127–134). Поряд з загальноімперським, найбільш стійко малоросійська свідомість закріпилася в 1720-ті – 1760-ті роки, коли запорізька еліта Гетьманщини шукала шляхи легітимації свого соціального становища в ієрархії Російської імперії, щоб користуватися ширшими кар'єрними можливостями. (Когут, 2004: 46–79).

Л. Панасюк справедливо вказує, що російське самодержавство підтримувало малоросійство як заставу культурного і політичного провінціалізму, прибираючи залишки національної пам'яті і сентиментів. (Панасюк, 2011: 523–528). Водночас носії малоросійської ідентичності не вважали, що приносять інтереси малоросів у жертву великоросам і не вважали, що малороси мають відмовитися від своєї ідентичності на користь великоросійської.

Зупинимось на цих аспектах детальніше. Як відомо, основним завданням реформ 1764–1785 рр., проведених малоросійським генерал-губернатором П. Румянцевим з ініціативи Катерини II, була інтеграція України в імперський простір. Перетворення глибоко змінили як адміністративно-правову, так і соціальну організацію малоросійського життя (ліквідація Гетьманщини, прикріплення козацтва на правах селян до землі, виділення і офіційне утвердження статусу дворянства тощо). На початок XIX ст. більшість населення України було вже міцно вбудоване в станову ієрархію імперії, хоча на цьому шляху виникали проблеми, наприклад, з підтвердженням дворянського статусу для колишньої козацької старшини, які зберігалися включно до 1830 р. (Субтельний, 1993: 220–221). Відповіддю на перетворення часто ставав вибух автономістських рухів, які актуалізували відданість давнім традиціям. Останній з них стався на рубежі 1780 – початку 1790 рр. (реакція на селянську і військову реформи). Рубежем тут виступили поділи Речі Посполитої, які призвели до включення Правобережжя до складу імперії і перетворення колишньої Гетьманщини з окраїни на внутрішню територію, що зняло питання про можливість її самостійного державного існування.

Разом з тим, інтеграційні процеси відкривали кар'єрні можливості для гетьманської еліти, зокрема щодо здобуття освіти, ширшого проникнення українців у вищі культурно-політичні й управлінські сфери імперії. Навіть якщо говорити тільки про письменників і журналістів, то їх список буде досить великим: В. В. Капніст, І. П. Котляревський, О. О. Паліцин, М. І. Гнідич, М. Т. Каченовський, В. Т. Наріжний, І. О. Кованько, Є. В. Болховитінов, В. І. Туманський, М. О. Цертелєв та інші. (Лосіевский, 1993). Показовим зразком верстви нащадків козацької старшини виступає постать В. В. Капніста, представника старшого покоління маргінально інтегрованих українців. Це була “освічена і політично ангажована людина, вкорінена, з одного боку, в просвітницькому і близькому до двору петербурзькому товаристві, з іншого – в опозиційному українському дворянстві, шанований особисто і Катериною II, і Павлом I та який тим не менш бажав усіма засобами, включаючи конспіративні, відновити попередній статус своєї української батьківщини”. (Шарф, 2012). Син

полковника В. П. Капніста, представник козацької аристократії і володар великого маєтку, В. В. Капніст з молодих років був включений в столичне культурне середовище і завдяки підтримці гуртка М. О. Львова – Г. Р. Державіна отримав можливість зробити блискучу імперську кар'єру, але скористався цим лише частково, оскільки рано вийшов у відставку і присвятив себе діяльності на виборних посадах – предводителя дворянства Миргородського повіту (з 1782 р.), дворянського маршала Київської губернії (з 1785 р.), товариша предводителя дворянства (з 1802 р.) і предводителя дворянства (1817–1822 рр.) Полтавської губернії. В цій ролі він часто виступав з патріотичними проектами про відновлення козацьких військ, про розширення прав і свобод українського дворянства тощо. Тим не менш його імперську лояльність навряд чи можна поставити під сумнів. Доказом чого є і поетична творчість (оди на честь російської цариці Катерини II), і листи, в яких В. В. Капніст часто висловлював критичне ставлення до столиці. Але водночас з гордістю повідомляв про близькість до двору (“Вона” (Катерина II) сказала, що знайшла в Малоросії тільки одну людину: мене”). (Капніст, 1960: 317).

Подібну долю і світоглядні (андрогонні) орієнтації демонструють біографічні свідчення багатьох українців старшого покоління – О. І. Чепи (народився в Полтаві), секретаря генерал-губернатора П. О. Румянцева, а на початку XIX ст. пошт-директора, ревного збирача документів української старовини, В. Г. Полетики (Литвинова, 1993), енциклопедиста і поліглота, нащадка автономістських ідеалів батька Г. О. Полетики, офіцера імперського чиновника; М. Ф. Берлинського, який довгі роки учителював у київській гімназії і працював одночасно над українською (“Історичний опис Малоросії і міста Києва”) і російською історією (“Історія Російська для вжитку юнацтву”) (Брайчевський, 1991). Для наступного покоління, що прийшло в культурну і суспільну діяльність в роки олександрійського царювання, гострота протиріч між малоросійським і імперським рівнем ідентичності була вже не настільки характерна, як, наприклад, для М. І. Гнідича, письменника, члена-кореспондента імператорської академії Наук, статського радника і власника маєтку в Україні. (Усенко, 2004).

Наведені персоналістичні характеристики представників українсько-малоросійської еліти проливають світло на обличчя цієї верстви, яка вбачала свою сутність у двох вимірах: любові до своєї вітчизни – Малоросії і служіння Російській імперії. Маємо тут всі ознаки особливої форми подвійної ролі соціальної ситуації. Загальновідомі слова О. Безбородька, який говорив, що безмірно любить свою матінку Малоросію, але не може уявити, щоб не віддавати свою душу на благо служінню Російській імперії.

Але найбільш об'ємно малоросійська свідомість прослідковується в особистості М. Гоголя. Відомий хрестоматійний відгук М. Гоголя про поезію Т. Шевченка і ставленні до Росії, що дійшов до нас у спогадах письменника Г. Данилевського. Сцена, що здивувала М. Гоголя, відбулася у будинку графа А. Толстого:

- А Шевченко? – запитав Бодяньський. Гоголь на це запитання секунду помовчав і спохмурнів. На нас через перегородки знову подивився обережний лелека.

- Як ви до нього ставитеся? – повторив Бодяньський.

- Добре, нічого сказати, – відповів Гоголь: - тільки не ображайтесь, товаришу мій... ви – його прихильник, а його особиста доля гідна всілякого співчуття...

- Але для чого ви примішуєте сюди особисту долю? – з невдоволенням заперечив Бодяньський?: – це зайве... Скажіть про талант, про його поезію...

- Дьогтю багато, – неголосно, але прямо вимовив Гоголь: – і навіть додаю, дьогтю більше, ніж самої поезії. Нам з вами, як малоросам, це, мабуть, і приємно, але не у всіх носи, як наші. Так і мова...

Бодянський не втримався, почав заперечувати і рознервувався. Гоголь йому відповідав спокійно.

- Нам, Осипе Максимовичу, потрібно писати російською, – сказав він: - потрібно прагнути до підтримки і зміцнення однієї, головної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів має бути єдина святина – мова Пушкіна, якою є Євангеліє для всіх християн, католиків і гернгутерів. А ви хочете провансальського поета Жасмена поставити врівень з Мольєром і Шатобріаном!

- Який же це Жасмен? – крикнув Бодянський: хіба їх можна порівнювати? Що ви? Ви самі – малорос.

Довго ще Гоголь говорив у цьому дусі. Бодянський мовчав, але, вочевидь, не погоджувався з ним. – “Гадаю, ми вам заважаємо, час нам по домівках!”, сказав, нарешті, Бодянський, піднімаючись.

Ми попрощались і вийшли”. (Марчуков).

У зв’язку з наведеним текстом варто звернутися до М. Рябчука. “Трагедія Гоголя в цьому контексті, – пише він, – це, по суті, трагедія домодерної, архаїчної свідомості у модерному, націоналістичному світі, де лишалося щораз менше місця подвійної, регіонально-імперської ідентичності і де перед “малоросійською” інтелігенцією дедалі невблаганніше поставала вимога однозначного вибору між суто українським і суто російським. Звідси й знамениті Гоголеві слова про власне “двоєдушся”, які не могли прозвучати у XVIII чи навіть на початку XIX ст., тому що усвідомити цю проблему “малоросійський” письменник міг лише з появою українства, себто Шевченка і його друзів, – тоді як у більш звичному і комфортному для нього донациональному світі (власне світі імперсько-наднаціональному) такої проблеми просто не існувало: лояльності різних рівнів не суперечили там одна одній, а отже й не створювали відчуття болісної душевної роздвоєності.

Принципова відмінність між Гоголем і Шевченком полягає, отже, не в різних мовах, якими вони писали свої твори, і навіть не в більшому українському патріотизмі одного чи другого. Як романтики вони однаково палко любили свій край, його звичаї, мову, культуру і, звичайно ж, ідеалізовану історію. Але як представники двох різних епох і двох різних ментальностей, донациональної й національної, вони бачили майбутнє цього краю абсолютно по-різному. Для Гоголя – Україна пережила свою славу, свій блиск і розквіт, і тепер її чекає лише тихе згасання, шляхетне розчинення у “загальноруському” морі. Для Шевченка – Україна лише поринула в летаргійний сон; наче казкова красуня, вона лише чекає на відважного лицаря, котрий її розбудить і поведе до щасливого й “вольного” життя”. (Рябчук, 1994: 64).

Можна виділити кілька напрямів, за якими трансформувалася образ України в російській імперській свідомості, особливо починаючи з олександрійських часів. У міру включення України в імперську адміністративно-політичну, соціальну і культурну систему поступово послаблювались акценти на відмінність, на зміну їм приходила увага до подібності (одкровення М. Гоголя), що ставало ґрунтом для регіоналізму, для мислення категоріями місцевої своєрідності. Регіоналізм активно проявився і на рівні соціокультурної самоідентифікації вихідців з Малоросії, що відчувається, наприклад, в публіцистичному й епістолярному дискурсах, і на рівні історичного нарративу, що прагнув, на відміну від українських літописів XVIII ст., до єдиного розгляду місцевої і імперської історії, і на рівні літератури і журналістики, де майже суцільно вживається російська мова і йде процес вибудовування в загальний літературний процес.

Не варто забувати ще про один фактор формування малоросійської ідентичності – релігійний. Варто нагадати, що Україна відіграла визначну роль у процесі перетворення московського православ’я в православ’я російське –

зокрема і в формування російської ранньомодерної імперської ідентичності взагалі. Будь-хто згадає Стефана Яворського і Феофана Прокоповича, але не всім відомо, що в першій половині XVIII ст. близько 70% вищого російського духовенства походило з українських земель. “Київ перемагає”, – писав Г. Флоровський про зустріч київської і московської традицій. (Флоровський, 1937: 81).

Український церковний вплив досить добре відомий, задокументований і досліджений. Набагато менше вивчений зворотний вплив – Російської церкви, яка отримувала привичку київського бароко, на українське суспільство у другій половині XVIII і XIX ст. Тобто досить задовільно вивчена історія церковної уніфікації, що знищила специфічний характер організації Київської митрополії до її інкорпорації в склад Московського патріархату, описані процеси нівеляції богослужбових, архітектурних особливостей, виправлення церковних книг, вперта боротьба за введення російської вимови церковнослов'янської мови і борід духовенства, які довго не приймалися в Україні. Набагато слабше вивчено вплив цих зусиль на глибинні шари духовного життя українського селянства, його самосвідомість і самоідентифікацію. Він стверджував, що починаючи з кінця XVIII і в XIX ст. в українське село, замість кліра, що дотримувався давніх традицій, приходять вихованці нових шкіл, причому уряд розподіляє московський елемент на найбільш багаті міські приходи, а згодом – і на кращі сільські. Згадує (як про суттєвий фактор) про відміну вибрання духовенства від селянства і знищення в церкві всього, що не відповідало московським зразкам. Селянство, стверджував він, все гостріше відчуває в духовному стані “елемент чужий і ворожий, одну з категорій експлуататорів”. (Грушевський, 1992: 153-157).

Як бачимо, ідентифікаційні процеси, внаслідок яких вибудовуються контури ідентичності, залежать від певних загальних соціокультурних координат, які Мішель Фуко називав “деструктивними практиками” і визначав як “сукупність анонімних історичних правил, завжди визначених у часі і просторі, які встановили в дану епоху і для даного соціального, економічного, географічного або лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання”. (Фуко, 1996: 118).

Висновки. Таким чином, етнографічне пограниччя включених територій України до складу Російської імперії опинилося під пресом ідеології “общего отечества и единой народности”, внаслідок чого сформувалося малоросійство із своєрідною етнокультурною свідомістю, яке Є. Маланюк визначив як “неміч, хвороба, каліцтво”, назвавши його національним поразенством. Ця свідомість стала інтертекстуально обумовленою дискурсивною практикою, а не самостійним дистанційним від життя і світу утвердженням автономності суб’єкта, що мислить. Звідси і формулювання Валтера Мінцоло: “Я там, звідки я мислю”. (Mignolo, 2011: 159–192). Малоросійська ідентичність – це безперервне миготіння, включення і виключення замішаних на невирішеній суперечливості і постійній неготовності. Однак, як засвідчила історія, це була поразка в часовому вимірі, яка завдяки збереженню питомих рис культури і менталітету, успадкованих з княжих і козацько-гетьманських часів, акумулювала колосальний потенціал енергії для нового етапу національно-визвольного руху.

Список використаних джерел

- Альберда – Альберда Т. Малоросійство в Україні. URL: <http://h.ua/story/364649>.
Бахтин, 1975 – Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М.: Художественная литература, 1975. С. 25.
Брайчевський, 1991 – Брайчевський М. Максим Берлинський та його “Історія міста Києва”. Історія міста Києва. К.: Наукова думка, 1991. 320 с.
Грабовський, 2014 – Грабовський С. Феномен Малоросійства. День, 2014. 16 травня.

- Грушевський, 1992 – Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К.: Освіта, 1992. С. 153–157.
- Енциклопедія історії України, 2005 – Енциклопедія історії України: Т. 3. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во “Наукова думка”, 2005. 672 с.
- Забужко, 2006 – Забужко Оксана. Шевченків миф України. Спроба філософського аналізу. 3-є вид. К.: Факт, 2006. С. 79-82.
- Капнист, 1960 – Капнист В. Собрание сочинений: в 2 т. М.: Политкнига, 1960. Т.2., С. 317.
- Когут, 2004 – Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004. С. 46-79, 141-144, 152-153.
- Когут, 1996 – Когут З. Російський централізм і українська автономія. К.: Основи, 1996. С. 187.
- Комплекс малоросійства, 1996 – Комплекс малоросійства. Мала енциклопедія етнодержавознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Упорядник Юрій Іванович Римаренко [та ін.]. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 702.
- Кононенко, 2010 – Кононенко В. Еліта Війська Запорізького – Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13., С. 127-134.
- Литвинова, 1993 – Литвинова Т. Общественная мысль Украины второй половины XVIII–XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... канд. истор. наук. Днепропетровск, 1993. 180 с.
- Лосиевский, 1993 – Лосиевский И. Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. Харьков: ОКО, 1993. 270 с.
- Марчук – Марчук А. Гоголь как зеркало эпохи: умонастроения и этностереотипы малороссийского дворянства. URL: [http://rusrand.ru/search/ContentPage\[filter\]\[2\]=Марчук&filter](http://rusrand.ru/search/ContentPage[filter][2]=Марчук&filter).
- Маланюк, 1966 – Маланюк С. Гомін України. Торонто, 1966. Т.2., С. 131.
- Mignolo, 2011 – Mignolo W. “I am where I Think: remapping Order of Knowing”. Lionnet F., Shih Shu-mei, eds. *The Creolization of Theory*. Durham and London: Duke University Press, 2011. pp. 159-192.
- Наумов, 2014 – Наумов С. “Малоросійський проект” XIX століття. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12.
- Панасюк, 2011 – Панасюк Л. Ідентичність та білінгвізм в Україні. Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2011. Вип. 46., С. 523-528.
- Панченко, 2012 – Панченко В. “Я – кривавих шляхів апостол”: Євген Маланюк у ролі “українського Фрейда”. Український тиждень. № 6 (9 лютого), 2012.
- Рябчук, 2000 – Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. К.: Критика, 2000. 303 с.
- Рябчук, 1994 – Рябчук М. Від “Малоросії” до “індоевропи”: стереотип народу в українській суспільній свідомості та громадській думці. Політологічні читання. 1994, №2, С. 124-125.
- Субтельний, 1993 – Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1993. С. 220-221.
- Українська діаспора, 2012 – Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості. Упоряд. В. А. Прославої. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.
- Усенко, 2004 – Усенко Г. Гнідич Микола Іванович. Енциклопедія історії України. Т.2: Г-Д. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2004. 688 с.
- Флоровський, 1937 – Флоровський Г. Пути русского богословия. Париж, 1937. С. 81.
- Фуко, 1996 – Фуко М. Археология, знания. К.: Ника-центр, 1996. – С. 118.
- Шарф, 2012 – Шарф К. Горацанская сельская жизнь и европейский дух в Обуховке: дворянский интеллигент Василий Капнист в малороссийской провинции. Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века. М.: Новое лит. обозрение, 2012. С. 401.

References

- Alberda, T. Little Russia in Ukraine. URL: <http://h.ua/story/364649>. (in Ukr.).
- Bakhtin, M. (1975). Problema sodержaniya, materiala i formy v slovesnom hudozhestvennom tvorchestve. Voprosy literatury i jestetiki. Issledovaniya raznykh let. [The problem of content, material and form in verbal art. Questions of literature and aesthetics. Studies of different years]. Imaginative literature, Moscow, p. 25. (in Russ.).
- Braichevsky, M. (1991). Maksym Berlyns'kyj ta joho “Istoriia mista Kyieva”. Istoriia mista Kyieva [Maksym Berlynsky and his “History of the City of Kyiv”. History of the city of Kyiv]. Naukova dumka, Kyiv, p. 320. (in Ukr.).
- Grabowski, C. (2014). The phenomenon of Little Russia. Den' [Day], May 16. (in Ukr.).
- Hrushevsky, M. (1992). Z istorii rehlijnoi dumky na Ukraini [From the history of religious thought in Ukraine.] Education, Kyiv, pp. 153-157. (in Ukr.).
- Encyclopedia of the History of Ukraine, (2005). Editor: VA Smoliy (chairman) and others. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Naukova dumka [Scientific thought], Kyiv, Vol.3, p. 672 c. (in Ukr.).
- Zabuzhko, O. (2006). Shevchenkov mif Ukrainy. Sproba filosofskoho analizu. [Shevchenko's myth of Ukraine. An attempt at philosophical analysis]. 3rd ed. Fact, Kyiv, pp.79-82. (in Ukr.).
- Kapnist, V. (1960). Sobranye sochineniy: v 2 t. [Collected Works: in 2 tons]. Political book, Moscow, Vol.2., p. 317. (in Russ.).
- Kogut, Z. (2004). Korinnia identychnosti: Studii z rann'omodernoi ta modernoi istorii Ukrainy [Corruption of identity: Studio of early modern and modern history of Ukraine]. Criticism, Kyiv, pp.46-79, 141-144, 152-153. (in Ukr.).
- Kogut, Z. (1996). Rosijs'kyj tsentralizm i ukrains'ka avtonomiia. [Russian centralism and Ukrainian autonomy]. Foundations, Kyiv, pp. 187. (in Ukr.).
- The complex of Little Russia, (1996). Small Encyclopedia of Ethnostate Studies Institute of State and Law. VM Koretsky NAS of Ukraine, Compiler Yuriy Ivanovych Rymarenko [etc.]. Heneza, Dovira, [Genesis, Trust], Kyiv, pp.702. (in Ukr.).

- Kononenko, V. (2010). Elita Vijs'ka Zaporiz'koho – Het'manschyny mizh proektamy Malorosii ta Rosijs'koi imperii (kinets' 20-kh – pochatok 60-kh rr. XVIII st.) [Elita Vijs'ka Zaporiz'koho - Het'manschyny mizh proektamy Malorosii ta Rosijs'koi imperii (kinets' 20-kh - pochatok 60-kh rr. XVIII st.)]. *Current issues of national and world history*, 13, pp. 127-134. (in Ukr.).
- Litvinova, T. (1993). Obshestvennaja mysl' Ukrainy vtoroj poloviny HVIII–HIH vekov: Grigorij i Vasilij Poletiki. Dis. ... kand. istor. nauk [Public Thought of Ukraine in the Second Half of the 18th – 19th Centuries: Gregory and Vasily Poletiki. Dis. ... cand. a story. Sciences]. Dnepropetrovsk, p. 180. (in Russ.).
- Losievsky, I. (1993). Russkaja lira s Ukrainy: Russkie pisateli Ukrainy pervoj chetverti HIH veka [Russian lira from Ukraine: Russian writers of Ukraine in the first quarter of the 19th century]. OKO, Kharkov, p. 270. (in Russ.).
- Marchukov, A. Gogol as a mirror of the era: attitudes and ethnic stereotypes of the Little Russian nobility. URL: [http://rusrand.ru/search/ContentPage\[filter\]\[2\]=Марчук&filter](http://rusrand.ru/search/ContentPage[filter][2]=Марчук&filter). (in Russ.).
- Malanyuk, E. (1966). Homin Ukrainy [Gomin of Ukraine], Toronto, V.2., p. 131. (in Ukr.).
- Mignolo, W. (2011). "I am where I Think: remapping Order of Knowing". Lionnet F., Shih Shu-mei, eds. *The Creolization of Theory*. Durham and London. Duke University Press, pp. 159-192.
- Naumov, S. (2014). "Malorosijkiy project" of the 19th century: prior to staging nutrition. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/drin_2014_7_12. (in Ukr.).
- Panasjuk, L. (2011). Identity and bilingualism in Ukraine. Hileia: Naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'. VIR UAN [Gilea: Science News. Zbirnyk naukovykh prac. BIP YAH]. Kyiv, 46, p. 523-528. (in Ukr.).
- Panchenko, V. (2012). "Ya – kryvavykh shliakhiv apostol": Yevhen Malaniuk u roli "ukrains'koho Frojda" ["I am the crooked gentry apostle": Evgen Malanyuk at the role of "Ukrainian Freud"]. № 6, Ukrainian edition. (February 9th). (in Ukr.).
- Ryabchuk, M. (2000). Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia. [From Little Russia to Ukraine: paradoxes of late nation-building], Criticism, Kyiv, p. 303. (in Ukr.).
- Ryabchuk, M. (1994). From "Little Russia" to "Indo-Europe": the stereotype of the people in the Ukrainian public consciousness and public opinion. Politolohichni chytannia [Political science readings]. №2, p. 124-125. (in Ukr.).
- Subtelny, O. (1993). Ukraina. Istoriia [Ukraine. History]. Lybid, Kyiv, pp. 220-221. (in Ukr.).
- Ukrainian diaspora, (2012). Ukrains'ka diaspora: literaturni postati, tvory. bibliografichni vidomosti. Uporiad. V. A. Proslavoi [Ukrainian diaspora: literary figures, works. bibliographic information. In order. VA Proslava]. Oriental Publishing House, Donetsk, p. 516. (in Ukr.).
- Usenko, G. (2004). Gnidych Mykola Ivanovykh. Encyclopedia of the History of Ukraine. T.2: GD. / Editor: VA Smoliy (chairman) and others. NAS of Ukraine. Instytut istorii Ukrainy. Naukova dumka [Institute of History of Ukrain. Scientific thought], Kyiv, p.688. (in Ukr.).
- Florovsky, G. (1937). Puti russkogo bogoslovija [Ways of Russian theology]. Paris, p. 81. (in Russ.).
- Fuko, M. (1996). Arheologija, znaniija [Archeology, knowledge]. Nika Center, Kyiv, p.118. (in Russ.).
- Scarf, K. (2012). Goracianskaja sel'skaja zhizn' i evropejskij duh v Obuhovke: dvorjans'kij intelligent Vasilij Kapnist v malorossijskoj provincii. Dvorjanstvo, vlast' i obshestvo v provincial'noj Rossii XVIII veka [Horatian rural life and the European spirit in Obuhovka: a noble intellectual Vasily Kapnist in a Little Russian province. Nobility, power and society in provincial Russia of the 17th century]. *New lit. review*, Moscow, p. 401. (in Russ.).